

Kort meddelande

Bildstenar och deras uttolkare

Inledning

Gotländska bildstenar är fascinerande av många skäl och som nedanstående axplock vill illustrera utgör de en rik materialkälla för forskningen. Desto intressantare blir då den nästan totala forskningsstiltje som rådde under ca 30 år efter utgivning av Sune Lindqvists stora monografi *Gotlands Bildsteine* (GB) 1-2 (1941-2). Jag tror detta säger en hel del om både Lindqvist och hans samtid. Idag ser situationen helt annorlunda ut, och att sammanfatta forskningsläget är definitivt inte min ambition i detta korta inlägg. Tack och lov är det en alldeles för omfattande uppgift numera.

Bildstenar, bildstenar, bildstenar

Först 1978 utkom den populära boken *Bildstenar* av Erik Nylén och Jan Peder Lamm, med tydlig reverens till »mästaren» Lindqvist. Och *Bildstenar* har fortsatt att komma ut, gång på gång, på olika språk och i nya upplagor. I år, 2003, har tredje svenska upplagan utkommit, och under årens lopp har den givits ut på tyska, engelska och japanska (!). En fransk upplaga är på gång, men enligt författarna är det därefter stopp. Tredje och uppenbarligen sista svenska utgåvan omfattar 232 sidor, varav den utvidgade och korrigerade bildstenskatalogen upptar 30 sidor. Den likaså utvidgade litteraturförteckningen omfattar nu 18 sidor, och den försöker fånga upp vad som skrivits om bildstenar, både svenskt och internationellt. Som jämförelse kan nämnas att i andraupplagan (1987) var litteraturlistan på 9 sidor.

Man kan snabbt konstatera att det mesta är sig likt från tidigare upplagor, på gott och ont. *Bildstenar* är och förblir en lättläst bilderbok med en mycket viktig katalog och väldigt matnyttig litteraturlista. Den fyller ett tomrum och ett behov i nischen »populär introduktion till bildstenarna». Visst är boken omodern i flera avseenden, men uppenbarligen starkt efterfråg-

gad. Möjligen är det konstigt att inte någon så att säga övertagit stafettpippen, men tills det görs får vi vara tacksamma att *Bildstenar* finns och att katalog och litteraturlista uppdateras då och då. Bildkvaliteten, främst fotot, är trist nog av odiskutabelt dålig kvalitet och man kan bara beklaga att det inte kunnat rättas till, men det sammanhänger uppenbarligen med tekniken. Enstaka helt otydbara bilder i andraupplagan har dock förbättrats, t.ex. den piktiska bildstenen på sid. 154. Många av bilderna är tyvärr redan från början reprofoton och det blir tydligen för kostsamt att ändra i det gamla, icke-digitala, manuskriptet. Under bokens långa produktionshistoria har dessutom olyckliga tillfälligheter spelat författarna spratt, bl.a. med konsekvenser för bildkvaliteten.

Läsaren av tredjeupplagan som redan är bekant med boken kommer förstås att känna igen sig eftersom den i stort sett är likadan som förut. Arbetsfördelningen mellan Nylén och Lamm har i princip varit att Nylén stått för *Bilderna och deras bakgrund* och Lamm för den avslutande delen *Förteckning över Gotlands bildstenar*. Förändringarna ligger i Lamms avsnitt som uppdaterats och utökats, och det är också den delen som forskarvärlden mest efterfrågar. I Nya rön har några presentationer av intressanta nyfynd lagts till, insprängda mellan katalogen och litteraturförteckningen.

Enligt författarnas efterskrift är som sagt denna den sjunde utgåvan förmodligen den sista på svenska. Och vad kan man säga som inte redan har blivit sagt om *Bildstenar*, officiellt eller inofficiellt, och hur förhåller man sig till en bok som till sin grundstruktur är 25 år gammal? Mitt svar blir att jag, högst subjektivt och utan anspråk på att vara vare sig heltäckande eller originell, försöker ge en glimt av bildstenar som forskningsfält. Det verk som länge hållit forskningen ajour med tillväxt och publikationer inom området är *Bildstenar*.

Jag minns inte längre sammanhanget för mina första läsningar i *Bildstenar*; annat än att det var så pass länge sedan att det rörde sig om förstaupplagan från 1978. Men merparten av mina egna studier i bildstensämnet, liksom för de flesta svenskar i »min generation», har dock baserats på den svenska andraupplagan som utkom 1987. Den listade i sin katalogdel 440 stenar, att jämföras med tredjeupplagans 467 stenar eller ca 340 i *Gotlands Bildsteine*. I genomsnitt hittas således två nya stenar om året, även om verkligheten varit lite mer språngartad med stora tillskott efter perioder av relativ stillhet i tillväxten. Fortsätter det i den takten borde vi kunna emotse den 500:e bildstenen omkring år 2020. Med dessa perspektiv vilar det onekligen ett komiskt skimmer över Lindqvists uppmaning att man skulle sluta leta efter bildstenar efter utgivningen av GB, eftersom det skulle hota giltigheten och aktualiteten i hans stora verk. I ärlighetens namn ska också sägas att han själv senare med viss självironi tog avstånd från detta uttalande (Lindqvist 1955).

Några axplock ur forskningen

Först och främst måste man konstatera att Erik Nylén (jfr 1987) själv har bedrivit forskning om båtar och segling under en stor del av 1980-talet. Hans utgångspunkt har varit att bildstenarnas bilder av seglande skepp är direkt tolkningsbara rörande bemanningens storlek, båtens storlek och riggningsprinciperna. Även icke maritima intresserade arkeologer torde vara bekanta med det flåtade segel med vilket vikingabåtkopian Krampmacken utrustades, och att det var resultatet av en bildstenstolkning.

Åke Hyenstrand (1989) diskuterar bildstenarnas betydelse för att spåra tidiga centra på Gotland. Han grundar sig statistiskt i dessa delar på en C-uppsats av Adéla Björkman (1986), som i sin tur grundade sig på Lamms katalog från *Bildstenar* (1978). Själva analysen är tämligen detaljerad och behandlar olika attribut på 24 motiv som Skepp, Ryttare, Hund, Mötande person med dryckeshorn etc. Hyenstrands analys utmynnar i slutsatsen att motivvärlden hämtat inspiration från en kontinental, kejsarlig miljö av frankisk modell. Därtill finns kopp-

lingar till en övergångssymbolik med religiösa förtecken. Bildstenarna kan eventuellt sättas i samband med en gotländsk godsbildning, som sker med kontinentalgermanska förbindelser.

Själv beslöt jag mig tidigt för att i min avhandling göra en delstudie av bildstenarnas skeppssymbolik (Varenius 1992). Skeppsmotivet återkommer ju i rätt många vikingatida källmaterial, och de borde följaktligen kunna jämföras och diskuteras tillsammans. Men då var det nödvändigt att analysera den egenartade bildstenskronologin, där forskningen under femtio år accepterat en 200-årig hiatus 800–1000. Flera hade pekat på att detta var ett märkligt förhållande, och några (t.ex. Eshleman 1983) hade gjort vissa omtolkningar, men Lindqvists inflytande gjorde sig alltjämt gällande. Problemet var att flera uppenbart vikingatida attribut daterades till vendeltid. Lamm hade provisoriskt löst dateringsdilemmat genom att slå samman GB:s perioder C-D-E till typ S som omspannar 700–1100. Den lösningen var dock väl enkel, och flera tecken pekade på att C- och D-stenarna tillhörde början och mitten av vikingatiden, 800–900-tal och E-stenarna 1000-talet. Sannolikt har ingen av nämnda typer vendeltida datering, eller rättare sagt, de torde huvudsakligen vara producerade i en »vikingatida kontext», vilket dock inte utesluter att vissa äldre, vendeltida drag kan ha reproducerats under lång tid, jfr vikingatida spänneproduktion (t.ex. Carlsson 1983).

I Anders Andréns studie *Doors to other worlds* (1993), analyseras bl.a. de stora bildstenarna (GB:s period C och D) utifrån motivens strukturering på bildytan. Han tolkar bildstenarna som en metafor för passagen, *dörren*, till den symboliska och rituella tillvaron. Andréns urskiljer två ikonografiska principer; antingen är scenerna väl definierade och avgränsade till olika bildpaneler eller också samlade till större, integrerade bildfält. Han ser detta som ikonografiska motsvarigheter till de norröna texternas uppdelning i episk, berättande diktning respektive mytologisk vishetsdiktning. Båda dessa poetiska strukturer förekommer under vikingatiden, den senare belagd så pass tidigt som ca 800 (Rökstenen). Genom att koppla strukturerna till vissa motiv, bl.a. Sigurds-

legenden och välkomsten till Valhall, urskiljer Andrén två manliga dygder, heroism och vishet, som metaforiskt kommuniceras genom bildstenarna. Egenskaperna tillskrivs mannen över vilken stenen rests som minnesmärke.

Birgitta Johansens (1997) bildstensstudie kombinerar en rumsligt-kvantitativ analys med ett symboliskt tolkningsperspektiv. Hon diskuterar de skilda kontexter i vilka bildstenar av senare typ (GB:s C/D-stenar) och bildstensformade runstenar (typ E) både ursprungligen kan ha rests och hur de senare behandlats efter förflyttning till de gotländska kyrkorna. Hon finner att de har hanterats på helt olika sätt, både före och efter en flyttning. I korthet kan man säga att bildstenarna av C/D-typ ursprungligen rests i speciella miljöer utanför gravfälten, t.ex. på kämpgravsområden och i kommunikationslägen. Runstenarna däremot hör hemma på gravfälten, och kan markera en sista kristen fas på det traditionella gravfältet. Därefter förs många av runstenarna till kyrkogården under 1100-talet, där de kan ha rests på nytt under en tid och först under 1200-talet murats in i kyrkorna. De gamla hedniska bildstenarna förs också i viss utsträckning till kyrkorna under 1100-talet, men muras sannolikt direkt in i kyrkan. Den vanligaste platsen för de sena bildstenarna är långhusens golv. Under 1200-talet blir det vanligare att folkvandringstida bildstenar (GB:s A-typ) byggs in i främst torn, och C-stenar i kor. Bildstenarnas och runstenarnas behandling illustrerar hur de medverkar i sockenbildningen och kyrkobyggnationen. Det systematiska och delvis normbundna introducerandet av bild- och runstenar i nya sakrala kontexter antyder att man kan ha eftersträvat att bevara något av deras tidigare dubbla funktioner som både rituella minnesmärken och markerar av t.ex. jordägande.

Den sista bildstensstudie som jag tänkte behandla är Eva-Marie Göransson avhandling (1999) *Bilder av kvinnor och kvinnlighet*. Bildstenarnas människoframställningar spelar en viktig roll i hennes arbete och hon använder en modell för konstruktion och analys av genus som hon baserat på ett antal kriterier hos 28 välbevarade stenar: Dräkt, Frisyr, Kroppslinjer, Gester och Attribut. I relationerna mellan olika

figurer framträder ytterligare mönster. Göransson visar att det går att urskilja »man» respektive »kvinna» som klart identifierbara genus på de sena stenarna. De tidigare stenarna från GB:s A- och B-period innehåller dock oftast inte tydliga representationer av kvinnligt genus, utan först under period C blir detta märkbart, till en början som enstaka former, för att därefter tillta starkt. När kvinnligheten väl är ikonografiskt etablerad uttrycks den inte minst i rörelsen och hållningen, men också i vissa attribut och handlingar (t.ex. vagnskörning och mottagning med dryckeshorn). Religionsskiftet innebär förändringar av genusrepresentationerna och sannolikt också av könsrollerna. Den förkristna manliga krigarrollen kunde enklare anpassas till de kristna värderingarna än den nordiska praktälskande kvinnoformen som inte utan svårighet lät sig omvandlas till det asketiska och jungfruliga Mariaidealet. Den självvalda offerviljan, att vara den som kan skänka bort, blev den nya praktfrukvinnligheten.

Slutkommentar

Några ord till avslutning. Det har definitivt inte varit min avsikt att påvisa några gemensamma linjer i de ovannämnda exemplen på aktuell bildstensforskning. Och som jag antydde inledningsvis skulle i detta sammanhang ett försök att sammanfatta dagens mångfacetterade och omfattande forskning som använder bildstenar som källmaterial kännas både hopplöst och poänglöst. Snarare kan vi se att under perioden 1985–2000 har bildstenarna kommit till användning både för att diskutera en rad olika frågor och inom ramen för helt olika metodiska angreppssätt. Rituella och religiösa teman återkommer naturligt nog tämligen ofta, men med vitt skilda frågeställningar. Helt andra infallsvinklar finns också, såväl praktiska som teoretiska. Vilket förstås är alldeles utmärkt. Jag vågar påstå att bildstenarna har intagit den plats i forskningen som de borde ha haft för länge sedan. En inte obetydlig del av förtjänsten att så har skett tillkommer Nylén och Lamm. Därtill har *Bildstenars* popularisering av bildstenar som ett spännande och trevligt kulturarv, exempelvis som utflyktsmål, varit lika viktig och värdefull som nyfyndsbeskriv-

ningarna och de återkommande revideringarna av katalogen.

Referenser

- Andrén, A. 1993. Doors to other Worlds: Scandinavian death rituals in Gotlandic perspectives. *Journal of European Archaeology* 1 (1993). Aldershot.
- Björkman, A. 1986. *Gotlands bildstenar, en figuranalys*. C-uppsats i arkeologi. Stockholms universitet.
- Carlsson, A. 1983. *Djurhuvudformiga spännen och gotländsk vikingatid*. Stockholm Studies in Archaeology 5. Stockholms universitet.
- Eshleman, L.E. 1983. *The Monumental Stones of Gotland: A study in style and motif*, vol. I-II. Ph. D. dissertation. University of Minnesota Library.
- Göransson, E.-M. 1999. *Bilder av kvinnor och kvinnlighet. Genus och kroppsspråk under övergången till kristendomen*. Stockholm Studies in Archaeology 18. Stockholms universitet.
- Hyenstrand, Å. 1989. *Socknar och stenstugor. Om det tidiga Gotland*. Med bidrag av Anders Carlsson. Stockholm Archaeological Reports 22. Stockholms universitet.
- Johansen, B. 1997. *Ormalur. Aspekter av tillvaro och landskap*. Stockholm Studies in Archaeology 14. Stockholms universitet.
- Lindqvist, S. 1941-1942. *Gotlands Bildsteine 1-2*. KVHAA. Stockholm.
- Lindqvist, S. 1955. Tre nyfunna bildstenar. *Gotländskt Arkiv* 1955. Visby.
- Nylén, E. 1987. De vikingatida seglen. *Skepp och smide. Artiklar tillägnade Per Lundström*. Statens sjöhistoriska museer. Stockholm.
- Nylén, E. & Lamm, J. P. 1987. *Bildstenar*. Andra omarbetade och kompletterade upplagan. Stockholm.
- 2003. *Bildstenar*. Tredje utvidgade och kompletterade svenska upplagan. Stockholm.
- Varenius, B. 1992. *Det nordiska skeppet. Teknologi och samhällsstrategi i vikingatid och medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 10. Stockholms universitet.

Björn Varenius

Statens maritima museer

Box 27131

102 52 Stockholm

bjorn.varenius@smm.se